

פתח דבר

דמויות אבודות, תועות, נבוכות וכושלות נפוצות בספרות העברית בת זמננו. לדמויות אלה מאפיינים דומים למאפייניה של דמות "התלוש העברי": דמות שהופיעה לפני יותר ממאה שנים במרחב הספרות העברית החדשה והפכה למושג כה מרכזי בתולדותיה, שבאמצעותו אף ניתן ללמוד על דרך התפתחותה. אמנם את צאצאיה העכשוויים של דמות התלוש לא נוהגים עוד לתאר באמצעות מושג זה – הן בעבור ביקורת הספרות והן בעבור הסופרים עצמם איבד מושג התלוש מחיוניותו ונזנח בתהליך הדרגתי. חוויית התלישות, החוויה המרכזית של בני הדור של סוף המאה התשע עשרה ושל ראשית המאה העשרים, נדמית היום רחוקה. למעשה, עם השנים השתנו מרכיביה: לדמותו של החלוץ-התלוש או הצבר-התלוש נוספו מרכיבי תוכן חברתיים, תרבותיים והיסטוריים שונים שתרמו לתהליך של רדוקציה; התלוש הפך למטפורה מתה המשמשת בהקשרים שונים, אף בלשון יום-יום, לאו דווקא בהקשר ספרותי ולא בהכרח מתוך מודעות למטען התרבותי ההיסטורי שהמושג נושא על גבו.

חיבור זה מבקש להציג את התלוש ואת התלישות בספרות העברית במאה העשרים לא רק באמצעות הפונקציה שלהם בביקורת חברתית-לאומית, כפי שמקובל על פי רוב, אלא גם ובעיקר מן ההיבט הפואטי. התלוש, שנתפס בדרך כלל כדמות שבאמצעותה משתקפות הדילמות והבעיות של דורה מוצג כאן בראש ובראשונה כפיגורה ספרותית המתגלגלת בספרות העברית, כמסורת אשר באמצעותה מתנהל שיח פואטי בין סופרים, סינכרונית ודיאכרונית. התלישות, המגדירה את התלוש, ואשר בדרך כלל נתפסה ככרוכה בגלות או ביציאה ממנה (המעבר מחיי תלמיד ואיש ספר לחלוץ עובד אדמה) מוצגת כאן כמופיעה באופן פרדוקסלי ואוקסימורוני גם כתלישות ילידית. היא נוכחת, מסתבר, גם בחייו של הצבר, אם כי בפונקציה חדשה. תלישות זו נוכחת למן הסיפורת המוקדמת של סופרי "דור בארץ" ועד לשנות השישים והשבעים של המאה העשרים. מן הבחינה האישית היא נובעת מסיבות חברתיות ולאומיות המנומקות בכל אחד מן הטקסטים הנדונים, אך ההקשרים הבין-טקסטואליים המופיעים בהם מצביעים על כך שהיא מופיעה גם במסגרת הדיאלוג הספרותי שמקיימים ביניהם דורות של סופרים וכי היא הפכה ל'אביזר' משמעותי וכמעט

הכרחי בעיצובה של הדמות הראשית בספרות העברית. כפי שיתברר להלן, בסיפורת המאוחרת של "דור בארץ" ובזו של "דור המדינה" מתחיל מושג התלוש לאבד ממשמעותו ולהתפוגג.

התלישות והתלושים בספרות העברית נבחנו במספר מחקרים, אשר בהם הדיון בדמותו של התלוש התמקד בעיקר בתקופה של סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, למשל: בהרצאותיו של שמעון הלקין שכונסו בספר "מבוא לסיפורת העברית" (1960); בספרו של גרשון שקד "הסיפורת העברית 1880-1980" (1976); בספרו של יצחק בקון "הצעיר הבודד" (1978); בספרו של אורציון ברתנא "תלושים וחלוצים: התגבשות המגמה הניאו-רומנטית בסיפורת העברית" (1983); ביחידת המבוא ההיסטוריו-ספרותי של אבנר הולצמן במסגרת "הסיפור העברי בראשית המאה העשרים" (1983); בספרה של נורית גוברין "תלישות והתחדשות" (1985); בספרו של דן מירון "בודדים במועדם" (1987); בספרו של אלן מיניץ "מגורשים משולחן אביהם" (1989); ובמאמרים של חוקרים שונים.¹ אמנם בתקופה זו של מפנה המאה כבשה דמות התלוש את מקומה בתולדות הספרות העברית, ואולם אין להבין את המשך התפתחותה של הספרות העברית המודרנית ללא השפעתה המכרעת של דמות זו, בגלגוליה השונים. לפיכך חיבור זה מבקש להרחיב את הדיון ולשרטט את רצף ההתפתחות של דמות התלוש, הנודדת בספרותנו כמעט עד סופה של המאה העשרים. מושג התלוש, כפי שיובהר במהלך חיבור זה, המשיך לתפקד כמרכיב שיח, הן פואטי והן חברתי-תרבותי-לאומי, שנים הרבה לאחר שנולד.

מראשית הופעתה בספרות העברית משקפת דמות התלוש את "בעיית השעה" של צעירי דורה, כך טען כבר שמעון הלקין.² אכן, בעלילותיו של התלוש ובקונפליקט שאליו הוא נקלע ניתן לזהות את השאלות הבערות של הדור. אף זאת, זמן העלילה חופף על פי רוב את זמן הכתיבה, ובמקרים שבהם אין הדבר כך מתעוררת השאלה מה צורך ראה המחבר לשוב אל תקופה מוקדמת. התלוש הוא דמות המבטאת את הסתירות הפנימיות של זמנה ואת הקשיים שעמם מתמודד הצעיר בן הזמן, אך דמות זו היא גם פיגורה ספרותית שבאמצעותה מתקיים דיאלוג בין-דורי בין סופרים ובין יצירות. את היצירות האוטוביוגרפיות-וידוייות של סופרי ההשכלה יש לראות בהקשר זה כטקסטים "מבשרים" על פי הגדרתו של הרולד בלום, הרואה בטקסט מבשר מעין "טקסט-הורה" שעמו יצירות שנכתבו אחריו מקיימות דיאלוג.³ אוטוביוגרפיות אלה הן הן החוליה המוקדמת של השיח

1 למשל: מגד, אימת המשכיל שנתלש; הולצמן, התלוש כילד; הולצמן, אנאטומיה של תלישות; ברעם-אשל, על ריכוזה וביזורו של חוויית התלישות; ועוד (ראו ביבליוגרפיה).

2 הלקין, מבוא לסיפורת: 346.

3 על פי תפיסתו של הרולד בלום כפי שניסחה בספרו "הרדת ההשפעה" (1973). בלום טוען כי משוררים מנהלים מאבק מתמיד במשוררים שקדמו להם, "מאבק עם ענקים" ההופך את המעשה האמנותי לדיאלוג עם המסורת, עם טקסטים מוקדמים יותר הנחשבים "מבשרים" (המכונים בפיו גם "טקסט-הורה"). את הדיאלוג הוא רואה כקריאת תיגר של הטקסט המאוחר על המוקדם. היוצר

שבמסגרתו דמות התלוש מתפקדת בהקשרים בין-טקסטואליים, ופעמים אף בהתאם לפואטיקה החושפת את מעשה הבדיון המונח ביסודה: מעשה ספרותי המפנה את תשומת לב הקורא לדמות כמבדה ספרותי, קונוונציה ספרותית שלטת, ולא מעשה שתכליתו שיקוף ראיסטי-פסיכולוגי חברתי או לאומי. בחינה מורכבת יותר של דמויות התלושים בהתאם לאופיין המשתנה של היצירות מלמדת שהפונקציה הפואטית של דמות התלוש אינה מבטלת את הפונקציה החברתית-לאומית שלה או מערערת אותה.

ראוי להזכיר כאן, שדמות התלוש העברי הושפעה מדמויות דומות בספרות העולם, הן בראשית הדרך והן בשלבים הבאים של התפתחות הספרות העברית. על אף השפעתן של הספרות האירופית והספרות האמריקנית, שאבה הספרות העברית את מאפייניה של הדמות ובנתה את הדגם הבסיסי שאליו שבה מתוך המסורת הספרותית שלה עצמה, מתוך הקשרים הפואטיים-היסטוריים של תולדותיה שלה: אלה יעמדו במרכז חיבור זה.

מסורת וחיידוש מעצבים את דמות התלוש בספרות העברית. יש שסופרים נושאים עיניהם אל תלושי דור קודם ומתכתבים עמם, אף מפנים את תשומת לבו של הקורא לכך בציטוט או בארמז. יש שהשפעה-השראה לא גלויה או מודעת נחשפת בקריאה קשובה. פעמים מתגלגל התלוש אל יצירות הספרות במסגרת השיח הדורי ולא רק הבין-דורי בשל אקלים ספרותי רב השפעה ובמסגרת "הסיפור האקלימי", כפי שעומד על תופעה זו אבידב ליפסקר המציע דיון בתהליכים היסטוריים-ספרותיים באמצעות מודל המבוסס על "אקולוגיה של הספרות"⁴. במקרים כאלה אפשר ללמוד על הסכמה או על התנגדות:

המאוחר עורך בטקסט המוקדם קריאה "משבשת" (misreading) ו"מנשלת", מנכס אותו, עורך בו רוויזיה, מתקן ומשנה אותו ויוצר יצירה חדשה – את יצירתו שלו שהיא אינה אלא תולדה של הערצה ומרד כאחד. בלום מסביר את האופן שבו מתועלת חרדת ההשפעה למעשה היצירה תוך עמידה על תהליך בן שישה שלבים שאותו עובר היוצר המאוחר במהלך חייו (ראו בהרחבה: בלום, חרדת ההשפעה). בגרסה מאוחרת של ספרו הוא מבהיר כי אף על פי שהתהליך שתיאר נראה כמו מרד פרוידיאני באב, הרי שמעולם לא נתכוון במושג "חרדת ההשפעה" ליריבות פרוידיאנית-אדיפלית מול הכותב הקודם אלא מול טקסט כזה או אחר, וכי הקריאה המנכסת היא למעשה סוג של התאהבות ביצירה (הנ"ל, שם: 201-202).

4 בדיונו על השיח הביקורתי שהתנהל בנוגע למודרניזם בספרות העברית והשימוש שנעשה במושגים ובביטויים הלקוחים מאזורי שיח של תהליכים מדיניים (למשל "הרפובליקה הספרותית"), מצביע ליפסקר על האפשרות לייסד "סיפור אקלימי". כלומר, ניתוח של מצב סינכרוני מתוך הבנה של המנטליות של הלוקחים חלק ב"אירוע התרבותי". הוא אף מצביע על המושג "אקלים סגנוני" שהופיע כבר במסה של ז'ק ב-1966 כמושג היכול לסייע, כפי שטען ז'ק, במיפוי תקופה והיכול להאיר את "הקרקע שעליו צומחות העדפותיה, זיקותיה ודחיותיה". ליפסקר מציע הבנת תופעות ספרותיות ותהליכים היסטוריים-ספרותיים באמצעות "אקולוגיה של הספרות". זהו מודל ומבנה חשיבה התופסים את הרב-מערכת של החיים הספרותיים כמערכת אקולוגית מורכבת. המודל, אשר רשת מושגיו לקוחה מהשיח האקולוגי, מציג את ההתרחשות הספרותית באותו אופן שהשיח האקולוגי בוחן את ההתרחשות הסביבתית. ליפסקר מצביע על שלושה עקרונות מרכזיים: 1. עיקרון של קינון – על פיו לא הכרחי להבין תופעות בהקשר סיבתי אלא די בהבנת הבודד בתוך ה"אזור"

יש שהתלוש נוכח ביצירתו של סופר במסגרת ההעדפות של האווירה התרבותית הנוכחת, דהיינו, משום שזו התמטיקה המרכזית של תקופתו; אך יש שהוא מייצג דווקא התנגדות פואטית ו/או אידאולוגית לגורמות ספרותיות וחברתיות-תרבותיות.

בפרקי הספר אעקוב אחר גלגוליו של "התלוש העברי" ואבחן את מאפייני תלישותו. ראוי עם זאת להבהיר כבר כאן מהו הרכיב המשמעותי ביותר שהופך דמות ל"תלוש" בספרות העברית. בחינה מדוקדקת של סיפורים רבים לאורך רצף רב-שנים מלמדת שמרכז הכובד של המושג אינו קשור בסיבות המשתנות שבגינן הדמות תועה, טועה, נודדת ונוחלת מפלה, אלא ברכיב היהודי של הדמות: הוא הוא הסיבה לנדודיה ולתלאותיה והוא בסופו של דבר המקור לתלישותה. התלוש העברי הוא יהודי, ובכך הוא שונה מדמות "האדם המיותר" המוכר לנו מספרות העולם. מחד גיסא הדבר מובן מאליו, שהלוא ראשית צמיחתה של הדמות בספרות העברית קשורה בחוויית ההתרחקות מהמסורת היהודית; מאידך גיסא אין הדבר מובן מאליו, שהרי גם בסיפורים אחרים בני הזמן, כל שכן בסיפורת החלוצים או הצברים, נדמה שהקונפליקט שהגיבור שרוי בו שייך לזירות מאבק אחרות, לא יהודיות בהכרח. אבל דמות החלוץ ודמות הצבר, אף בגלגוליהן המאוחרים, משקפות אנטיזה של דמות היהודי הישן, כלומר גם דמויות אלה קשורות בארכיטיפ של היהודי הנודד, הגלותי, איש הספר. ניתוח בין-טקסטואלי יחשוף במקרים כאלה את הרובד הסמוי, את "הרכיב היהודי" המסתתר מתחת למעטה הישראלי או האוניברסלי של הדמות.

השער הראשון בחיבור זה, **בראשית הדרך: כיוונים וגיוונים**, כולל שלושה פרקים. הללו דנים בדמות התלוש, התפשטותה והתפתחותה מאז גילומיה הראשוניים באוטוביוגרפיות של ספרות ההשכלה, שבהן כאמור החל להתעצב המודל המורכב של התלוש הפסיכולוגי (להבדיל מהדמות ה"שטוחה" של התלוש המשכילי), ועד הסיפורת של העלייה השלישית. אלה הם מקרי המבחן שיבססו את המשך הדיון, והעיון בהם קצר יותר מאשר ביצירות שבחלק השני, שכן אלה הן יצירות שכבר נדונו בהקשר התלישות בביקורת הספרות העברית. עם זאת, מוצעות בעיונים אלה נקודות מבט ו/או פרשנויות חדשות.

פרק א: דמות התלוש וראשית הופעתה בספרות העברית החדשה. זהו פרק מבואי המציג בחלקו הראשון את טיבו של התלוש ואת התקבלותו בביקורת הספרות, וחלק זה מבוסס ברובו על סקירת ספרות. בחלקו השני מוצגות האוטוביוגרפיות הווידוייות המרכזיות של ספרות ההשכלה: "ספר חיי שלמה מימון כתוב בידי עצמו" מאת שלמה

שבו הוא מקנן; 2. עקרון שוויון הערך של סינכרוניות ודיאכרוניות – הכרה של מצב הסינכרוני אותה מידה של הסבריות כמו לדיאכרוני, דהיינו הגנאלוגיה מורכבת ממצבי שטח סינכרוניים המונחים זה על גבי זה באופן כרונולוגי; 3. עקרון הדה-סטריטיפיקציה – בעקבות התביעה של גואטרי להתעלם מן ה"סטריטה", כלומר, לא החלת קריטריונים מוכנים מראש ומערך תופעות קפוא, אלא פוטנציאל רחב של אפשרויות ליחסים בין האובייקטים הנחקרים. לא היצמדות לקואורדינטות מקבילות. (וראו בהרחבה אצל ליפסקר, שירת יצחק עגן, בפרק "השיח על הרפובליקה הספרותית והשיח האקולוגי של הספרות": 207-259).

מימון; "אביעזר – וידויו של משכיל" מאת מ"א גינצבורג; "חטאות נעורים" מאת מ"ל ליליינבלום. הללו הן "יצירות מבשרות" (לשיטתו של הרולד בלום) של דמות התלוש בספרות התחייה. בביקורת הספרות העברית היה מקובל לערוך הפרדה בין הדגם המוקדם, הנחשב לפשטני, של התלוש בספרות ההשכלה, לבין עיצובו המאוחר. כפי שיתברר להלן, טענתי היא שדווקא ביצירות הלא-בדיוניות, האוטוביוגרפיות המשכיליות, כבר הוצגה דמות כמו-תלושה מורכבת ובעלת סתירות פנימיות; דמות זאת הייתה דגם לתלוש המאוחר. במילים אחרות, הטקסטים המאוחרים של ספרות התחייה מנהלים דיאלוג ברור עם היצירות האלה.

פרק ב: התלוש בסיפורי הגולה בראשית המאה העשרים – נקודות מבט ישנות וגם חדשות. הפרק מציג את התלושים בסיפורים שעלילתם מתרחשת בגולה. אעסוק ביוצרים הבולטים שביצירותיהם מופיעות דמויות אלה. כוחו של הפרק בהבחנות, בפרשנויות ובתפיסות חדשות בנוגע לדמות התלוש ולחזויות התלישות ביצירות אלה. בין היתר נבחנות כאן יצירות משל מ"י ברדיצ'בסקי, י' ברשדסקי, י"ד ברקוביץ', י"ח ברנר וא"נ גנסין.

פרק ג: בארץ ישראל – החלוץ-התלוש של העלייה השנייה והעלייה השלישית. פרק זה מציג את התלושים בסיפורים שעלילתם מתרחשת בארץ ישראל. ההבדל בין סיפורי העלייה השנייה לסיפורי העלייה השלישית נוגע הן לתכנים הן לאקלים הספרותי שבו נוצרו. סופרי העלייה השנייה ראו לנגד עיניהם את התלוש מן הגולה וביקשו "להעלותו" ארצה, לעצב את תלישותו מחדש לאחר סיפורת העלייה הראשונה שהציגה יהודי חדש מדומיין. לעומת זאת, לנגד עיניהם של עולי העלייה השלישית כבר ניצב התלוש-החלוץ של סיפורת העלייה השנייה. בפרק זה אבחן יצירות משל י"ח ברנר, ש"י עגנון, יהודה יערי ויצחק שנהר. גם כאן תובאנה פרשנויות והבחנות חדשות.

השער השני של הספר, גלגולים והמשכים, כולל ארבעה פרקים המציגים את התלוש במלבושים חדשים:

פרק ד: אחד משם ואחד מכאן – לבוש חדש לתלוש ישן. פרק זה כולל עיון בשתי יצירות רחוקות מאוד זו מזו. עם זאת, בשתייהן העלילה מהווה מעין מחקר המתחקה אחר האופן שבו מתפתחת ומתבססת התלישות, ובשתייהן מוצג הקונפליקט בלבוש צורני ייחודי. האחת חוקרת קדימה – מה היה עולה בגורלו של התלוש אילו היה מגשים את שאיפותיו ומאוייו, והשנייה חוקרת אחורה – באיזה שלב של החיים ומדוע מופיעה תחושת התלישות ועמה הכשל הארוטי. האחת – "חיי נישואים" לדוד פוגל, שעלילתה מתרחשת בגולה ובה זוכה הביוגרפיה של הגיבור התלוש לפיתוח מעניין יחסית לעלילות התלושים המוכרות: הגיבור מממש כביכול את חלומו של הצעיר היהודי להיות אדם אוניברסלי ולשאת אישה נוצרייה, והקונפליקט מעוצב כמתח בין מרחב אקספרסיוניסטי לבין מרחב אימפרסיוניסטי. השנייה – "מהתחלה" לברנר, שעלילתה מתרחשת בארץ ישראל ובה חוזר ברנר אל ימי הנערות ובוחרן אצל צעירים במושבה ארץ-ישראלית את הרגע שבו נולד

הכשל הארוטי האופייני כל כך לדמות התלוש. הסיפור, לטענתי, אינו אלא הומאז' פרודי לסיפורת התלושים העברית של תחילת המאה העשרים.

פרק ה: הצבר-התלוש – דמות אוקסימורונית בסיפורת של "דור בארץ". בסיפורת המוקדמת של משמרת הסופרים הצברים מופיעה דמותו של התלוש במעורב עם דמות הצבר. אבל, כפי שמתברר בפרק זה, ביצירות אלה התלישות אינה אלא תקופת אינקובציה, פרק זמני של חניכה והתבגרות. בסופן של העלילות יוצא הצבר, אם אכן צלח את המבחן, מחוזק ונכון להתערות בסביבתו. בפרק זה ייבחנו "משעולים בשדות" לס' יזהר, "הוא הלך בשדות" למשה שמיר, ו"החשבון והנפש" לחנוך ברטוב.

פרק ו: הכול ולא כלום. בשנות השישים, בסיפורת המאוחרת של סופרי "דור בארץ" ובמקביל של סופרי "דור המדינה", החל מושג "התלוש" לאבד ממשמעותו. על אף ריבוי דמויות תועות ואבודות בסיפורת בת הזמן, מאפייניו של התלוש החלו מתרופפים, עיצובה של הדמות אינו "מהודק" כפי שהיה, ונסיבות תלישותה לא תמיד נהירות. הפרק בוחן את גלגוליו של התלוש בתקופה זו, בין היתר של התלוש-הנוכל, ושל התלוש-השלומיאל. נבחנות כאן היצירות "החי על המת" ו"מחברות אביתר" לאהרון מגד, והטרילוגיה של בנימין תמוז הכוללת את "חיי אליקום", "בסוף מערב" ו"ספר ההזיות".

פרק ז: במקום סיכום – התלוש ו"התלושה העברית". פרק זה מתמקד בחלקו הראשון בסיכום תפקידה של דמות התלוש בספרות העברית: מן ההיבט הפואטי, ברי שמתנהל באמצעותה שיח בין יוצרים, ולפנינו מושג שבעזרתו ניתן לשרטט רשת סינכרונית ודיאכרונית של קשרים וקשרי קשרים בתוך הרצף הספרותי. מן ההיבט החברתי-לאומי, לפנינו דמות המשמשת גם כבסיס למבט ביקורתי על הצימוד "גבריות ולאומיות" ועל חברה ותרבות שהתלוש הוא תוצר שלהן. ומה בדבר "התלושה העברית"? חלקו השני של הפרק מוקדש לדיון קצר בשאלה זאת. מספר סיפורים מראשית המאה העשרים, שם עדיין נתון היה עיצובה של "התלושה העברית" בידי סופרים גברים, מציעים לנו אפשרות עיון ראשונית בעניין זה. אבחן אפוא מספר סיפורים: "ג'ניה" לא"נ גנסין, "בבית אביה" ו"מרים" למ"י ברדיצ'בסקי, "מלפפונים" לי"ד ברקוביץ' ו"במבוא" לדב קמחי. הדיון בסיפורים אלה ישמש כאן כקריאת כיוון למחקר מקיף בתופעה מרתקת זאת, הדורשת דיון לעצמה. סיפורת התלושים בראשיתה הייתה ברובה סיפורת של יוצרים גברים הכותבים על גיבורים גברים. אמנם התלוש דווקא נתפס כדמות "נשית" במובנים רבים, אך כדי לדון בחוויית התלישות בקרב ננות ישראל לדורותיהן ראוי להציב כלי ביקורת נוספים כדי לעמוד על מאפייניה המייחדים של דמות זאת. כל אלה חורגים מכוונותיו של חיבור זה בהיקפו הנוכחי.

חיבור זה מציע, אם כן, התבוננות רציפה בהופעותיה של דמות חוזרת אך רבת פנים בספרות העברית, דמות בעלת חשיבות מן המעלה הראשונה להבנת תולדות הספרות העברית, התפתחותה והתמות העיקריות שהעסיקו אותה. החיבור מציג תפיסה ברורה

לגבי מעמדו המרכזי של התלוש וההודקקות הספרותית והלא-ספרותית לדמותו. הדיון בעבר הספרותי המוצע כאן לקורא מאיר את הכיוונים שאליהם ממשיכה ומתפתחת הספרות העברית גם היום: שהרי גם אם המונח "תלוש" אינו רווח היום, השפעתה של דמות התלוש לא תמה כלל וכלל.

במובאות השונות שנכללו בחיבור זה אין כמובן כתיב אחיד. כאשר במובאה זו או אחרת נקוט במקור כתיב חסר, המקשה על הקוראים את הקריאה, נקטתי לפי הצורך כתיב מלא יותר כדי להקל עליהם את הקריאה ולמנוע אי הבנות.